

шило реформування каральної (правоохоронної) системи СРСР та УСРР, яке розпочалося наприкінці 20-х рр. В рамках єдиного централізованого відомства були максимально сконцентровані всі силові та репресивні засоби контролю за суспільством.

В процесі правового оформлення створення НКВС УСРР республіканськими внутрішньовідомчими актами регулювались лише організаційно-штатні питання НКВС УСРР і його місцевих органів. До числа таких актів належали — цілком таємні накази НКВС УСРР №1 і № 2 від 11 липня 1934 р., № 3 від 15 липня 1934 р., № 13 від 19 липня 1934 р. і № 17 від 20 липня 1934 р. Загальна структура апарату та повноваження органів НКВС визначались виключно загальносоюзними актами, переважно відомчого характеру.

В результаті реформи керівні посади в центральному та місцевому апараті НКВС УСРР посіли працівники органів державної безпеки, що свідчило про реальне прагнення партійної верхівки до посилення ролі та розширення функцій каральних органів.

*Тамара Вронська
(Київ)*

Правові основи державного терору проти родин учасників повстанського руху в Західній Україні

Vronska T. The legal grounds for state terror to the family members of the participant of insurgent movement in Western Ukraine. The article is dedicated to the legal grounds for state terror to the family members of the participant of insurgent movement in Western Ukraine.

Правове підґрунтя репресій стосовно членів сімей учасників повстанського руху стало формуватися задовго до подій, що розгорнулися на західноукраїнських землях у повоєнний період. Для їх розуміння варто проаналізувати трансформацію карного права.

Процес творення політико-правових основ сімейного заручництва розпочався від перших днів існування радянської влади, набуваючи дедалі все більш потворних форм. Чільне місце у ньому займали центральні партійні органи. Політичні директиви у вигляді рішень з'їздів, пленумів ЦК комуністичної партії та політбюро,

як і особисті вказівки їх лідерів — В. Леніна та Й. Сталіна, передували появі законодавчо-нормативних документів. Більшовицькі вожді визначали напрями каральної політики та регламентували діяльність відповідних виконавських структур, надаючи їм повноваження, в тому числі і такі, що суперечили чинним законам.

«Витравити», «викорінити», «знищити без залишку», «не шкодуючи сил» — такими та подібними гаслами рясніли практично всі документи, що ініціювали репресії. Ці заклики стосувалися і членів сімей дійсних та уявних опонентів радянської влади. Щоправда, в жодному з цих документів очільники тоталітарної держави, як і керівництво каральних органів, не спромоглися пояснити: за що ж піддавалися репресіям близькі та рідні «ворогів народу». Адже у настановах була відсутня аргументована мотивація. Замість неї винайшли казуїстичне поняття «соціально небезпечні особи (елементи)»*, які треба було ліквідувати чи ізолювати.

Натомість правові підстави репресій безвинних людей, зокрема і згаданих членів родин, були закріплені у низці нормативних документів карально-репресивних органів. Ще 10 серпня 1922 р. у декреті Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК) «Про адміністративну висилку» наголошувалося: «З метою ізоляції осіб, причетних до контрреволюційних виступів... у тих випадках, коли є можливість не удаватися до арешту, встановити висилку за кордон або у певні місцевості РСФРР в адміністративному порядку»¹. Аналогічну постанову 6 вересня 1922 р. ухвалив і Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК)*. Відповідною інструкцією та наказом НКВС УСРР 2 лютого 1923 р., закріплювалося чотири види адміністративної висилки: з певної місцевості без встановлення району проживання в межах УСРР, крім спеціально заборонених зон; в призначений для цього район

* Поняття «соціально небезпечна особа» було введене до Кримінального кодексу у 1922 р.

¹ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — М., 1993. — С. 12.

* Адміністративне заслання — відправлення без суду у віддалені місцевості — застосовувалося у царській Росії за розпорядженням царя та деяких губернаторів (з 1850-х рр.), органів МВС (з 1860-х рр.). Термін «адміністративна висилка» був використаний у постановах ВУЦВК від 6 вересня та 6 грудня 1922 р., а згодом у проекті Адміністративного кодексу УСРР 1924 р. В 20-ті роки цей термін увібрав у себе поняття як вислання, так і заслання // *Окпнюк В.* Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз. — К., 2002. — С. 29.

УСРР (фактично заслання); за межі радянської федерації, тобто за кордон; з УСРР до РСФРР².

Тим часом, 3 січня 1923 р. в спеціальній інструкції НКВС була задекларована теза, яка згодом стала визначальною і для членів родин учасників національно-визвольного руху в Західній Україні: «Адміністративна висилка застосовується до осіб, перебування яких у даній місцевості... представляється за їх діяльністю, минулим, зв'язками зі злочинним середовищем, з точки зору охорони революційного порядку, небезпечним»³. Отже, йшлося зовсім не про злочинців. Це було покарання невинних (в контексті даного дослідження — за родинною спорідненістю). У тому ж році відповідні норми покарання були зафіксовані в Кримінальному кодексі (КК).

В середині та другій половині 1920-х рр. була ухвалена низка загальносоюзних і республіканських нормативно-правових документів, які встановлювали перелік місцевостей, заборонених для проживання адмінвисланих, порядок реєстрації останніх, розширювали коло осіб, до яких могла застосовуватися адміністративна висилка тощо. Першим таким актом в Україні стала постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 19 березня 1924 р. «Про заборону соціально-небезпечним громадянам перебувати в певних місцевостях УСРР». Особам, висланим в адміністративному порядку і за постановою судових органів, заборонялося впродовж трьох років оселятися в Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Миколаєві, Херсоні; в 50-верстовій зоні навколо цих міст; у Волинській, Подільській і Донецькій губерніях, крім Старобільського округу; в Балтському, Одеському, Миколаївському та Херсонському округах. За порушення заборони передбачалося позбавлення волі до одного року. На загальносоюзному рівні ці заборони розповсюджувалися на Москву, Харків, Одесу, Ростов-на-Дону, Київ, Ленінград, Кримську АСРР⁴. Ця тенденція зберігалася і надалі, особливо під час запровадження паспортної системи в СРСР. Подібні карально-обмежувальні заходи використовували наприкінці 1940-х – 1950-х рр. стосовно депортованих із Західної України.

У 1924 р. ЦВК СРСР затвердило положення про права ОДПУ в частині адміністративної висилки та заслання⁵. Водночас «Основ-

² Окіпнюк В. Вказ. праця. – С. 29.

³ Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР. 1917–1952. – М., 1953. – С. 155–156.

⁴ Окіпнюк В. Вказ. праця. – С. 43–44.

ні засади кримінального законодавства СРСР», ухвалені 31 жовтня того ж року, значно розширювали (так само як згодом і новий Кримінальний кодекс 1926 р.) визначення контрреволюційних злочинів і вводили поняття «соціально небезпечна особа». Відтоді суттєво зростала небезпека для громадянина бути зарахованим до «злочинного середовища». Притягнені відповідно до цього вельми розпливчастого критерію могли бути засуджені навіть за відсутності провини. Така практика покарання людей, які не чинили ніяких протиправних дій, іменувалася мовою правників «об'єктивним ставленням у вину».

Протягом 1926–1927 рр. лідери СРСР та очільники радянських репресивних органів стали активно обговорювати і згодом впроваджувати в життя свою специфічну ідею освоєння віддалених районів СРСР за рахунок переміщення туди членів сімей «антирадянських» та «паразитуючих» елементів.

Після 1933 р., коли закінчилися масові депортації селянства, більшовицьке керівництво на певний час відмовилося від широкого застосування заслання, оскільки вважало, що цей масовий каральний захід втратив свою ефективність.

Виселення, поєднане з забороною проживати у режимних місцевостях (т. зв. «мінус», що виключав право перебування у великих містах, промислових центрах, столицях, прикордонних і окремо визначених районах СРСР) застосовувався як додаткова кара. Тривалість цього заходу коливалася від одного до п'яти років. Кримінальний кодекс УСРР передбачав примусове виселення також і в разі виправдувального вироку суду, коли визнавалося, що залишення певних осіб «через їх попередню злочинну діяльність або через зв'язок зі злочинним оточенням» є небезпечним для суспільства (ст. 34 КК)⁶. Проведення справ про це могла порушувати прокуратура «незалежно від притягнення їх до судової відповідальності». В цьому випадку члени родин, начебто, не могли підпадати під цю статтю, оскільки йшлося про конкретних осіб, справи яких слухалися у суді.

У червні 1934 р. у карному законодавстві відбулася фатальна для багатьох пересічних громадян СРСР подія. До Кримінального кодексу була включена стаття про відповідальність членів сімей

⁵ Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник. – М., 2003. – С. 468–470.

⁶ Уголовное законодательство СССР и союзных республик: Сб. (Основные законодательные акты). – М., 1957. – С. 89.

військовослужбовців — «зрадників батьківщини». Повнолітні родичі, які «сприяли» або «знали» про зраду, але не «повідомили» про це владі, каралися позбавленням волі від 5 до 10 років з конфіскацією майна. Інші (які спільно проживали зі «зрадником» або перебували на його утриманні) підлягали позбавленню виборчих прав* і заслання у віддалені місцевості Сибіру на п'ять років⁷.

Принагідно слід підкреслити, що ще кодифіковане законодавство XVII–XIX ст. («Соборное уложение» (1649), «Права, по которым судится малороссийский народ» [1743], «Устав о наказаниях» [1845])⁸ закріплювало принцип індивідуальної відповідальності. Санкції різного рівня суворості передбачалися для членів родин лише у разі доведеного свідомого недонесення ними про підготовку злочину. Наприклад, у «Правах, по которым судится малороссийский народ», де йшлося про відповідальність за злочини, які за радянської доби іменувалися «контрреволюційними» (артикул 5, розділ 9), чітко зазначалося, «що ніхто ні за кого терпіти не повинен, а лише за свою провину... Ні батько за сина, ні син за батька, ні дружина за чоловіка, або чоловік за дружину, також брат за брата ..., і будь-який родич за родича ..., і ніхто інший невинуватий за іншого винуватого, оскільки закон Божий і сама справедливість забороняє, але кожен за себе і свій злочин відповідати і терпіти повинен...»⁹.

«Правові» новації 1934 р. радянським законодавцем були запроваджені всупереч основним принципам тодішнього кримінального права, зокрема, викладеним в ст. 6 «Основних засад кримінального зако-

* Неологізм «позбавленець», яким іменували осіб, позбавлених виборчих та інших прав, став широко відомий ще від середини 1920-х років. Хоча ще до того, у Конституції РРФСР 1918 р. (ст. 65) такий захід передбачався стосовно деяких «ворогів радянської влади». Відповідно до чинного Кримінального кодексу (редакцій 1922 і 1927 рр.) позбавлення виборчих та інших прав застосовувалося в каральній практиці у вигляді додаткового покарання, що тягло за собою, як правило, звільнення з роботи, виключення з профспілок, виселення з пристойних квартир; у 30-ті роки та пізніше — позбавлення продовольчих карток, а також прав членів родини, виключення дітей з шкіл та вузів.

⁷ Уголовное законодательство СССР и союзных республик. — С. 48.

⁸ Соборное уложение 1649 года. Текст. Комментарии. — Ленинград, 1987; Права, по которым судится малороссийский народ. Из трех книг. — Киев. 1879; «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных». — СПб, 1845.

⁹ Права, по которым судится малороссийский народ. — С. 223.

нодавства Союзу РСР», якою встановлювалося, що покарання застосовується лише до осіб, винних у здійсненні злочину¹⁰.

Таким чином, у кримінальне право був запроваджений неприродний для нього інститут заручництва, подальшим розвитком якого стали створені НКВС та ОДПУ склади злочинів, де фігурували поняття «дружина зрадника батьківщини» та «член сім'ї зрадника батьківщини», більше відомі і вживані з російськомовних аббревіатур ЖИР («жена изменника Родины») та ЧСИР («член семьи изменника Родины»).

Слідом за круговою порукою, широко використовуваною радянською владою ще у 1919–1922 рр., сімейне заручництво, закріплене тепер у Кримінальному кодексі, ставало свідченням того, що тоталітарний режим відверто відмовився від принципу індивідуальної відповідальності.

Від 1934 р. аж до 1958 р. жодних правок та уточнень з цього питання до законодавства не вносилося. Утім, мали місце неодноразові спроби змінити чинні норми.

Так, на підставі постанови політбюро ЦК ВКП(б) у серпні 1934 р. була створена спеціальна комісія для напрацювання нових проектів кримінального та кримінально-процесуального кодексів СРСР. Не вдаючись до всіх деталей, зауважимо, що статтю про «зраду батьківщини» у частині відповідальності повнолітніх членів сім'ї зрадника-військовослужбовця пропонувалося винести на обговорення задля включення до неї більш суворих санкцій¹¹.

Цинічною з точки зору права, не кажучи вже про мораль, стала директива прокурора СРСР від 23 січня 1935 р. про кваліфікацію окремих контрреволюційних виступів. Тепер дозволялося «справи щодо окремих осіб, звинувачених у терористичній пропаганді і терористичних висловлюваннях, а також і справи групові, по яких немає достатніх документальних даних для розгляду у судах, як правило, направляти для розгляду Особливій нараді при НКВС СРСР».

Верховний Суд СРСР підтримав згадану директиву і своїм аналогічним документом від 7 березня 1935 р. санкціонував направлення до Особливої наради НКВС справ, «у випадках, коли судовим слідством з'ясувалася відсутність достатніх свідчень і доказів

¹⁰ Уголовное законодательство СССР и Союзных республик. – С. 8, 83.

¹¹ Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. 8131, оп. 27, спр. 1, арк. 4.

для винесення обвинувального вироку, але коли, тим не менш, є достатньо фактів, які свідчать про соціальну небезпечність обвинуваченого через його зв'язки зі злочинним середовищем...»¹². Дивна річ, але жоден з інститутів права і не намагався приховувати свої безпринципні аргументи на користь оформлення остаточної перемоги безправ'я. «Відсутність достатніх доказів» зазвичай стає підставою для припинення справи, а відтак і переслідування громадян. В радянській державі і Верховний Суд, і Прокурор СРСР, не кажучи вже про НКВС, декларували протилежне й намагалися утвердити повну безпорадність пересічної людини перед тими інститутами, які мали б творити суд «за правом і справедливістю». До категорії «соціально небезпечних» через зв'язки зі «злочинним середовищем» потрапляли родичі осіб, визнаних радянською владою дійсними або й потенційними опонентами. Оскільки справді жодних доказів на користь небезпечності дружин, дітей, батьків, братів чи сестер «ворогів радянської влади» знайти не вдавалося, запропонована формула визначення провини, яка тягла за собою відповідальність, була достатньою підставою для рішень позасудового органу — Особливої наради НКВС СРСР.

Проект нового кримінального законодавства СРСР згинув у надрах бюрократичного апарату. Припинення роботи урядової комісії, вірогідно, не випадково збіглося у часі з початком страшних репресій 1937 р. Радянській Феміді залишалося працювати за старими приписами, що вона й робила досить «успішно», не переймаючись такими «дрібницями» як відсутність правового підґрунтя.

15 серпня 1937 р. з'явився оперативний наказ НКВС СРСР № 00486, який приписував репресувати дружин і дітей «ворогів народу». До таборів ГУЛАГу на термін від 5 до 8 років рішенням Особливої наради упродовж дев'яти наступних місяців було відправлено близько 20 тисяч жінок. Понад 25 тис. дітей потрапили до дитячих будинків чи табірних ясел.

Приєднання західноукраїнських земель до УРСР спричинило нову хвилю репресій членів сімей тих мешканців цього регіону, яких нова влада визнала своїми ворогами. Спочатку це були польські військовополонені, біженці, осадники та їхні родини, а згодом і сім'ї учасників Організації українських націоналістів та ін.

¹² Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. Офіційне видання. – К., 1997. – С. 38–39.

Постановою від 17 серпня 1940 р. політбюро ЦК ВКП(б) у черговий раз після 1934 р. повернулося до проблеми посилення боротьби зі «зрадниками батьківщини», які здійснили «втечу або переліт за кордон». Серед інших заходів було рекомендовано активно впливати на близьких родичів означених осіб, доручивши Військовій колегії Верховного Суду СРСР під час затвердження вироків одразу ж ухвалювати рішення стосовно притягнення до відповідальності «членів родин». Копії згаданих рішень відправляли до Особливої наради НКВС СРСР для реалізації, а вирoki Військової колегії Верховного Суду СРСР стосовно «зрадників» оголошували у військових частинах, у яких вони служили¹³.

Категоричність і безапеляційність четвертого пункту постанови, де йшлося про долю членів родин, вражала без альтернативністю, оскільки жодним словом не згадувалося про з'ясування, бодай примарної, причетності членів сім'ї до «злочину» голови родини. І нарешті, відсутні були посилення на якісь моральні чи юридичні підстави, як і визначення видів та терміну покарання для членів родин «зрадників», що створювало сприятливий ґрунт для свавілля.

Того ж серпневого дня радянський уряд ухвалив постанову № 1486–578сс «Про зрадників батьківщини», якою практично дослівно продублював вищезгаданий документ політбюро ЦК ВКП(б), лише змінивши нумерацію пунктів¹⁴. Принагідно слід зауважити, що влітку 1942 р., коли готувалася низка документів щодо репресування членів родин «зрадників батьківщини», відомство Л. Берії звернулося саме до цієї постанови, хоча наприкінці 1940 р. був ухвалений «профільний» документ, який вже більш ретельно розписував процедуру. У серпні 1942 р. управляючий справами РНК СРСР Я. Чадаєв на прохання НКВС СРСР надіслав копію цієї постанови¹⁵.

Примітно, що ні у партійній, ні в урядовій постанові не зазначалося, хто саме мусить вирішувати долю членів родин «зрадників». Вірогідно, усвідомлюючи, що визначені ст. 102 Конституції СРСР судові інституції не мають жодного права цього робити, ще 1935 та 1939 рр. ця місія була покладена на Особливу нараду НКВС

¹³ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ), ф. 17, оп. 162, спр. 31, арк. 73.

¹⁴ ДАРФ, ф. 5446, оп. 3а, спр. 2, арк. 162.

¹⁵ Там само, арк. 162 зв.

СРСР. Отже й у 1940 р. цей позасудовий орган зберігав вказані функції.

З текстів обох згаданих вище постанов випливало, що репресіям підлягають військовослужбовці та члени їх родин, хоча перші виразно й не були названі у жодному з пунктів. Можливо, це для авторів документів видавалося само собою зрозумілим, оскільки ст.ст. 58^{1а} та 58^{1в} КК РРФСР і відповідні статті КК союзних республік передбачали відповідне покарання саме для військовослужбовців та їх родин. Вживаючи узагальнююче визначення «зрадники батьківщини» (без згадки про «військовослужбовців»), автори документів навмисно надали можливість тлумачити його у значно ширшому сенсі, допускаючи поширення репресивних норм на цивільних осіб. Такого роду «крутість» спостерігалось практично в усіх документах 1930–1940 рр., котрі регламентували порядок репресій. Зв'язані легітимними законами, очільники держави та виконавці робили відчайдушні спроби, намагаючись обійти їх. Коли це не вдавалося, йшли напролом: карали людей на підставі постанов виконавчого (РНК) і політичного (ЦК ВКП[б]) органів, а також відомчими приписами.

Несприятливий для радянської влади розвиток подій у Західній Україні та зростання числа фактів несанкціонованого перетину нового радянського кордону (особливо на румунській ділянці) у бік Західної Європи цивільними громадянами, які не бажали жити в «соціалістичному раю», змусив лідерів СРСР вже наприкінці 1940 р. знову звернути увагу на проблему репресування родичів «утікачів» та інших категорій «ворогів».

Ініціював чергову репресивну кампанію нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія. У листі до Й. Сталіна від 4 грудня 1940 р. він у преамбулі виклав велику стурбованість зростанням кількості випадків групових переходів до Румунії і Прибалтики громадян західних областей України і Білорусії. Оскільки заходи боротьби виявилися неефективними, очільник НКВС СРСР пропонував запровадити кримінальну відповідальність для членів родин перебіжчиків¹⁶.

Чи не вперше за роки тотальних репресій Л. Берія згадав чинне кримінальне законодавство, яке не передбачало відповідальності членів родин цивільних утікачів за кордон. Саме його звернення до «прогалин» у Кримінальному кодексі виглядало блюзнірством.

¹⁶ Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш». 1939 – март 1946. – М., 2006. – С. 202.

Жорстокі репресії 1937–1938 рр. неспростовно свідчили, що карально-репресивні органи цілком комфортно почувалися і без законодавчого підґрунтя, яке вони, здебільшого, ігнорували, відправляючи у табори, заслання та виселяючи в адміністративному порядку жінок, дітей та людей похилого віку, котрі мали родинні зв'язки з тими, кого тоталітарний режим визнав небезпечними для себе.

Пропонуючи згадані новації з метою «більш ефективних заходів боротьби з порушниками кордону СРСР...», нарком внутрішніх справ СРСР ініціював спрощений і прискорений розгляд таких справ шляхом надання Особливої нараді права «здійснювати заслання членів сімей зрадників батьківщини в окремі північні райони СРСР з конфіскацією майна»¹⁷.

Л. Берія підготував проект постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР з приводу репресування згаданих вище членів родин цивільних осіб, підкресливши, що «у разі необхідності опублікування цього рішення, НКВС СРСР вважає доцільним видати Указ Президії Верховної Ради Союзу РСР». Додавався й проект Указу вищого законодавчого органу, аби вже остаточно забезпечити законність покарання родичів «зрадників». Нарком внутрішніх справ СРСР заручився підтримкою М. Хрущова, ознайомивши останнього з підготовленими проектами.

Проект Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про доповнення положення про державні злочини статтею про відповідальність членів сімей зрадників батьківщини» мав поставити остаточно крапку у цій справі, щоправда, додавши до основної тези про міру покарання (заслання у північні райони СРСР) суттєве застереження, яке розширювало компетенцію Особливої наради НКВС. В останньому абзаці Указу підкреслювалося, що члени родин згаданих осіб «підлягають засланням..., якщо вони не здійснили злочини, за які за законом підлягають більш суворому покаранню». Іншими словами, могла відбуватися перекваліфікація дій людей, звинувачення проти яких ініціювалося й будувалося у надрах НКВС. І нарешті третій пункт Указу пропонував верховним радам союзних республік внести відповідні додатки і зміни до своїх кримінальних кодексів¹⁸.

Ініціатива наркома внутрішніх справ СРСР дала паростки дуже швидко. Вже за три дні після його листа до Й. Сталіна — 7 грудня

¹⁷ Луб'янка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш»... – С. 202–203.

¹⁸ Там само. – С. 203.

1940 р. — політбюро ЦК ВКП(б) на засіданні заслухало питання «Про притягнення до відповідальності зрадників батьківщини та членів їх родин» і ухвалило: «Прийняти проект постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, запропонований НКВС, про притягнення громадян СРСР, які самовільно переходять з СРСР в інші держави, як неповоротці, а також про притягнення до відповідальності членів родин цих громадян»¹⁹.

Згадана спільна постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР № 2468-1099 вийшла під грифом «цілком таємно»* і повністю відповідала проекту, підготовленому Л. Берією²⁰. У ній не йшлося ані про військових, ані про цивільних «зрадників», уживалося узагальнене широке визначення — «громадяни СРСР», які самовільно перетинали кордон, тікаючи в інші держави, тобто здійснювали злочин, що передбачав відповідальність за ст. 58^{1а} КК РРФСР (відповідно — ст. 54^{1а} КК УРСР). Встановлювалося, що розгляд усіх справ стосовно притягнення до відповідальності членів родин покладається на НКВС СРСР, а Особлива нарада — позасудовий орган цього відомства — наділялася правом відправляти згаданих осіб у віддалені райони півночі Радянського Союзу на термін від 3 до 5 років з конфіскацією всього майна. У другому пункті визначалося коло членів родин, які мали підпадати під репресування²¹, у яке знову (як і в 1934 р.) потрапляли всі, хто проживав спільно зі «зрадником», або перебував на його утриманні на момент «вчинення злочину».

Примітно, що Указу Президії Верховної Ради СРСР — законодавчого органу, який був наділений повноваженнями вносити відповідні корективи до чинного Кримінального Кодексу, — так і не відбулося! Режимові при винесенні жорстоких вироків до невинних жінок, дітей та людей похилого віку, які й не відали, що відбувається, вистачало згаданої спільної постанови політбюро та РНК. Мова вже не йшла і про те, що всі «законодавчі» новації, як і раніше, грубо порушували основні принципи кримінального права про індивідуальну відповідальність і покарання тільки за вчинення злочину.

¹⁹ Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш»... – С. 201.

* Оригінал цього документу до 2006 р. зберігався у закритих фондах Архіву Президента Російської Федерації і лише 2007 р. був переданий до Державного архіву Російської Федерації.

²⁰ ДАРФ, ф. 5446, оп. 3а, спр. 2, арк. 263–264.

²¹ Там само.

Певними шпаринками і правовим люфтом для засудження членів родин слугувала ще й стаття 58¹² КК РРФСР та відповідні статті КК союзних республік (ст. 54¹² КК УРСР), які передбачали кримінальну відповідальність за «недонесення» про підготовку контрреволюційного злочину²². Тогочасна юридична наука оперувала принципами «аналогії»^{*} та вже згадуваного вище «об'єктивного ставлення у вину» (покарання без вчинення злочину).

На нашу думку, в контексті дослідження проблем історії більшовицького терору ці «нюанси» радянського права потребують ретельних, науково обґрунтованих коментарів та тлумачень юристів. Втім, чого варті спроби знайти правове підґрунтя репресій, коли в умовах розгалуженої судової системи незмінною залишалася неконституційна функція позасудового органу — Особливої наради НКВС, корда своїми *рішеннями* (а не *судовим вироком*, який є законним вердиктом спеціально функціонуючої у будь-якій державі легітимної гілки влади — суду, чи — на час військових дій — військового трибуналу) могла позбавити людину волі, або цілі сім'ї відправити у заслання.

Спільною партійно-радянською постановою від 7 грудня 1940 р. НКВС СРСР доручалося внести на затвердження РНК СРСР інструкцію, яка мала б визначити порядок заслання членів родин зрадників батьківщини.

Така інструкція НКВС СРСР «Про порядок заслання у віддаленні північні райони СРСР членів родин зрадників батьківщині, які

²² Уголовное законодательство СССР и союзных республик. – С. 50.

^{*} Відсутність формального юридичного визначення злочину, як дії караної або забороненої законом під страхом кари, розв'язувала руки радянській Феміді у застосуванні різних форм репресій до осіб, які жодним чином не порушували регламентних норм державного і суспільного життя. У цьому ж логічному ряду знаходилося і питання т.зв. аналогії — переслідування і карання дії, не передбаченої кримінальним законодавством. Карна аналогія широко застосовувалася у практиці радянського судочинства у репресуванні членів сімей «ворогів народу», в тому числі і учасників національно-визвольного руху в останні роки війни і у повоєнний період. «Контрреволюційна» 58 стаття КК РРФСР (54 стаття КК УСРР) та окремі її пункти легко інкримінувалися тим особам, яких радянська влада хотіла бачити у суворій ізоляції від «здорової» частини суспільства. Автори кодексів вважали аналогію неминучою необхідністю, оскільки служителі Феміди не могли передбачити всіх видів злочинів, які готували «вороги радянської влади». Цей принцип став частиною радянського кримінального права і залишався ним до 1958 р.

здійснили втечу або переліт за кордон» з півтори сторінки першого (проектного) варіанту²³ розрослася до п'яти аркушів і пройшовши узгодження з представниками різних інститутів влади, була затверджена на засіданні РНК СРСР 14 грудня 1940 р. — через тиждень після появи постанови²⁴. У цьому доленосному, як виявилось згодом (для мешканців Західної України в тому числі), документі визначався персональний склад членів «ворожої сім'ї», які підлягали засланням та порядок самої процедури цього заходу. До переліку потрапили такі категорії родичів: *батько, мати, дружина, діти, теща, теща, брати і сестри* особи, визнаної «зрадником батьківщини». Всі перераховані особи одразу після оголошення їм рішення Особливої наради НКВС СРСР під конвоем мали відправлятися у заслання, взявши з собою не більше 500 кг багажу (одяг, постіль, продовольство, дрібний господарський реманент та приладдя) і 500 крб. на кожного члена родини. Малолітніх дітей «гуманно» дозволялося засилати разом із дорослими. Останній пункт інструкції проголошував, що у місцях заслання *засуджені* члени родини «зрадників батьківщини» [перебуватимуть] під «гласним наглядом» органів НКВС²⁵.

Отже, у низці документів, що з'явилися за ініціативою Л. Берії у грудні 1940 р., вже ретельніше, ніж раніше, виписувалися нюанси репресій стосовно членів родин «зрадників батьківщини».

Трохи пізніше, 21 грудня 1940 р., спеціальною постановою політбюро ЦК ВКП(б) Особливій нараді НКВС СРСР надавалося право застосовувати (як додаткове покарання) конфіскацію майна до осіб, ув'язнених у таборах ГУЛАГу, висланих та засланих у віддаленні райони СРСР. Як завжди, це відбувалося за клопотанням самого ж НКВС²⁶, котрий бажав перебрати на себе всі можливі складові репресивної діяльності.

Зазнавши фіаско у законодавчих потугах у 1940 р. (оскільки Указ Президії Верховної Ради СРСР так і не відбувся), Л. Берія не дуже зажурився. Очоловане ним відомство продовжувало в незаконний спосіб піддавати покаранню невинних людей. Втім, спроби проштовхнути до Кримінального кодексу аналогічну згаданій вище норму про відповідальність членів сімей цивільних осіб

²³ Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш»... – С. 203–204.

²⁴ ДАРФ, ф. 5446, оп. 3а, спр. 2, арк. 307–311.

²⁵ Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш»... – С. 203–204.

²⁶ РДАСП, ф. 17, оп. 162, спр. 31, арк. 23, 45.

за контрреволюційні злочини здійснив нарком державної безпеки УРСР П. Мешик. Відсутність таких положень закону заважала в боротьбі з оунівським рухом на західноукраїнських землях.

У доповідній записці від 15 квітня 1941 р. секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову очільник НКДБ УРСР просив ЦК КП(б)У порушити перед ЦК ВКП(б) і РНК СРСР питання про застосування до членів сімей ОУН, «куркулів» і сімей репресованих «Закону про зрадників батьківщини», намагаючись зробити те, чого не вдалося досягти у грудні 1940 р. його союзному шефу. Пропонувалося запровадити такі правові новації, які б дозволяли цілком легітимно репресувати сім'ї «нелегалів», арештованих «оунівців» та «куркулів» Західної України. Особливо не розписуючи правову процедуру цього питання, П. Мешик по пунктах викладав пропозиції щодо виселення родичів згаданих категорій «ворогів народу» у віддалені місцевості Радянського Союзу²⁷. Проте, згадана ініціатива наркома державної безпеки УРСР не отримала підтримки. Втім, це не завадило очолюваному ним відомству й надалі, за звичкою, керуватися не законом, а відомчими приписами за схемою: сам написав — сам виконав.

У цьому ж «правовому» контексті зроблено і наступний крок, щоправда вже на союзному рівні. На розгляд ЦК ВКП(б) та РНК СРСР 30 квітня 1941 р. надійшли проекти двох документів, підготовлених, як і в попередні роки, наркомом внутрішніх справ: проект постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про запровадження нового виду покарання, яке призначатиме Особлива нарада при НКВС СРСР і судові органи, — заслання на поселення на 20 років» і відповідний проект Указу Президії Верховної Ради СРСР з такою ж назвою. Згаданими новаціями передбачалося надати Особливій нараді при НКВС СРСР право застосовувати до засуджених на позбавлення волі терміном від 5 до 8 років ще й додаткову міру покарання — заслання на 20 років. Двадцятирічне заслання планувалося використовувати також у якості самостійного покарання для «соціально-небезпечних елементів»²⁸.

У першу чергу, цей проект мав торкнутися тих, хто вже відбував покарання за політичними статтями, а також членів сімей

²⁷ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док. Т. 1. Накануне. Книга вторая (1 января – 21 июня 1941 г.). – М., 1995. – С. 100.

²⁸ Иванова Г. История ГУЛАГа. 1918–1958. Социально-экономический и политико-правовой аспекты. – М., 2006. – С. 216.

«зрадників батьківщини», оскільки саме вони засуджувалися на термін від 5 до 8 років. До «соціально-небезпечного елементу», поза всякими сумнівами, можна було віднести і родини, які виселялися з приєднаних західноукраїнських земель. Пропонувався більш простий і ефективний метод — ізолювати людей на 20 років подалі від рідної землі і радикально вирішити проблему «радянської» і «замирення» буремного регіону.

Війна в прямому сенсі цього слова врятувала велику кількість людей від чергового варварського задуму НКВС СРСР. Ці проекти залишилися на папері. Проте трохи згодом вказані документи все ж були реалізовані. На самому початку війни була ухвалена постанова, за якою в'язні ГУЛАГу до кінця війни залишалися у таборах і на поселенні. Пізніше — вже 1948 р. (а для українців у 1950 р.) безстрокове заслання запровадили для спецпоселенців. Не обмежившись і цим, вищий законодавчий орган держави забрав надію на людське життя в мільйонів громадян, оскільки зобов'язав МДБ направити у заслання на поселення «державних злочинців», які вже відбули покарання за політичними статтями та були звільнені з виправно-трудоих таборів і тюрем з часу закінчення Великої Вітчизняної війни. Всіх перерахованих осіб наказувалося відправляти у заслання за рішенням Особливої наради при МДБ СРСР²⁹. Отже цей указ*, окрім «пересидчиків», започаткував ще одну категорію жертв радянського політичного терору — «повторники»: ті, кого радянська влада вдруге ні за що запроторила на північ СРСР вже після того, як вони повернулися додому.

А для тотального терору, який відбувався в останні роки війни та повоєнний час на теренах Західної України, «дорогоовказом» стали постанова РНК СРСР від 7 грудня 1940 р. та затверджена тижнем пізніше інструкція НКВС СРСР. Саме на них посилялися карально-репресивні органи, коли відправляли у заслання членів сімей учасників самостійницького руху в Західній Україні.

Втім, не лише згадані документи могли стати підставою для репресування членів сімей українських повстанців. Часто трапля-

²⁹ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — С. 46.

* Указ Президії Верховної Ради від 21 лютого 1948 р. був скасований відповідною директивою цього ж вищого законодавчого органу Радянського Союзу від 10 березня 1956 р. Встановлювалося, що надалі відправлення у заслання може відбуватися лише за вироком судів.

лося так, що дії арештованих дружин «ворогів народу» у процесі слідства у позасудових органах перекваліфіковувалися на статті КК УРСР №№ 54¹⁰, 54¹¹, 54¹², що передбачали відповідальність за «контрреволюційні» злочини. Отже, й виходило, що арештували, скажімо, дружину засудженого «за компанію», а відправляли до табору за статтею «пропаганда» чи «агітація», «недонесення» або «участь у контрреволюційній організації».

Відомий російський письменник Ю. Домбровський у романі «Факультет непотрібних речей» дуже влучно висловився з приводу безпідставних арештів: «...часто беруть не за що-небудь, а для чого-небудь... або в ім'я чого-небудь. Щоб не заважав. Влада щось замислила, а він не згідний і заважає. Або здатний перешкодити»³⁰.

Спрощеній до краю процедурі розправи над учасниками українського визвольного руху і членами їх родин, активно сприяли роз'яснення пленуму Верховного Суду СРСР. За визнанням першого заступника голови найвищої судової інституції держави, роз'яснення давалися «на підставі і на виконання основних постанов Комуністичної партії Радянського Союзу і ЦК компартій союзних республік»³¹.

Так, після того як відомим Указом Президії ВР СРСР «Про міри покарання для німецько-фашистських злочинців, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення і полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян і їх пособників» від 19 квітня 1943 р. на створювані військово-польові суди покладался «розгляд справ про фашистських пособників» розгул радянського «правосуддя» у Західній Україні міг би бути ще ширший, якби його дещо не пригальмувала директива одного з служителів Феміди. Наказом начальника Головного управління військових трибуналів генерал-майора юстиції Є. Зейдіна від 19 травня 1943 р. було оголошено, що підсудність військово-польовим судам справ про злочини осіб, перерахованих в Указі від 19 квітня 1943 р. розширювальному тлумаченню не підлягає. Тому справи про пособництво радянських громадян німецько-фашистським окупантам, як і інші справи про злочини зрадницького характеру, не пов'язані з участю і допомогою у розправах та насильствах над полоненими червоноармійцями і цивіль-

³⁰ Домбровский Ю. «Факультет ненужных вещей» // Новый мир. – 1988. – № 9. – С. 75.

³¹ Стецовский Ю. История советских репрессий. Том 1. – М., 1997. – С. 338.

ним населенням повинні розглядатися у звичайному порядку військовими трибуналами³².

Російський дослідник історії радянського права Ю. Стецовський небезпідставно стверджує, що «на виконання» партійних рішень пленум Верховного Суду СРСР нерідко порушував основи права, перетинав межу, за якою починається зневага віковичного принципу неприпустимості розширювального тлумачення закону на шкоду обвинувачуваному. Щоправда, часом пленум змушено визнавав протиправність власних «керівних» роз'яснень. Тоді в одному випадку роз'яснення розглядалося як «таке, що суперечить нормам судочинства, встановленого законом, і прийняте з перевищенням наданих Верховному суду прав»; в іншому — «роз'яснення скасовувалося, оскільки не відповідало чинному законодавству». Проте грубі порушення Конституції СРСР шляхом вторгнення у сферу законодавця й нехтування прав громадян не припинялися. Своїми тлумаченнями законів пленум продовжував орієнтувати каральні органи на розширення і застосування більш жорстоких репресій³³.

Радянська Фемида активізувалася в цьому напрямі навесні-влітку 1944 р. Задля «правильної» кваліфікації справ «зрадників» з числа цивільних осіб, які відступили разом з німцями і вчинили дії, не передбачені чинним Кримінальним кодексом, пленум Верховного суду СРСР спеціальною постановою «Про кваліфікацію самовільного переходу лінії фронту на бік противника» від 7 березня 1944 р. дав відповідні вказівки судам, які до певної міри суперечили роз'ясненням згадуваного вище начальника Головного управління військових трибуналів. Ця постанова була важливою не лише для самих «зрадників», а й для їх родичів. Враховуючи розширювальне тлумачення пленуму Верховного Суду, «зрадники» та їх родичі начебто цілком легітимно підпадали під дію кримінального законодавства. Перший пункт постанови декларував, що «самовільний перехід лінії фронту на бік ворога особою, яка не перебуває на військовій службі, здійснений з метою надання сприяння ворогу, або, хоча б і без такої мети, але з ворожих намірів до Радянської влади, повинен розглядатися як акт зради Батьківщини

³² *Обухов В.* Правовые основы организации и деятельности военных трибуналов войск НКВД СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 2002. – С. 120.

³³ *Стецовский Ю.* Указ. соч. – С. 338.

і кваліфікуватися за ст. 58^{1а} КК РРФСР і відповідними статтями КК інших союзних республік»³⁴.

Замінивши слово «кордон», як це було у ст. 58^{1б} (ст. 54^{1б} КК УРСР), де йшлося про відповідний злочин військовослужбовців, на «лінію фронту» вища судова інституція держави автоматично окреслила нове широке коло «злочинців».

Окрім нового загону «зрадників» з числа цивільних осіб, другим пунктом згаданої постанови передбачили відповідне покарання і для «пособників». «Перехід лінії фронту без намірів свідомо сприяти ворогу», а лише у статусі «підлеглого» окупаційній владі вже кваліфікувався як «акт сприяння ворогу» за ст. 58³ КК РРФСР і відповідних статей КК інших союзних республік³⁵.

Березнева постанова пленуму Верховного Суду відкрила двері для наступних правових новацій. Постановою Верховного Суду СРСР від 7 серпня 1944 р. «Про кваліфікацію злочинів членів антирадянської організації “ОУН”» учасників самостійницького руху зарахували до «зрадників батьківщини» і приписали карати за ст.ст. 54^{1а} або 54^{1б} і 54¹¹ КК УРСР*³⁶. Спеціальним розпорядженням № 16770-рс від 16 серпня 1944 р. ця постанова була схвалена РНК СРСР³⁷. Верховний Суд застосував вже згадуваний «принцип аналогії», коли за відсутності у чинному кримінальному законодавстві статті за конкретний злочин, застосовували іншу, «близьку» за звучанням чи змістом і вдався до розширювального тлумачення.

Стаття 54^{1а} (найсуворіша) — «зрада» (дії вчинені на шкоду воєнній могутності держави, державній незалежності, недоторканості території держави, зокрема: шпигунство, видача військової чи державної таємниці, перехід на бік ворога, втеча або переліт за кордон) передбачала вищу міру покарання — розстріл з конфіскацією майна; за пом'якшувальних обставин — позбавлення волі на 10 років з конфіскацією майна. Стаття 54^{1б} (аналогічна за змістом до попередньої) застосовувалася лише до військовослужбовців і передбачала виключно вищу міру покарання — розстріл³⁸. Стаття

³⁴ ДАРФ, ф. 9474, оп. 10, спр. 55, арк. 38.

³⁵ Там само.

* Статті 54^{1а}, 54^{1б}, 54¹¹ («контрреволюційні», «державні злочини») чинного КК УРСР (1927 р. у редакції 1934 р.) відповідали ст. 58 КК РРФСР повністю.

³⁶ ДАРФ, ф. 9474, оп. 10, спр. 55, арк. 38, 148.

³⁷ Там само, арк. 147–148.

³⁸ Уголовное законодательство СССР и союзных республик. — С. 91–94.

54¹¹: «організаційна діяльність» з метою вчинення контрреволюційних злочинів (в тому числі і передбачених ст.ст. 54^{1а}, 54^{1б} та участь в «організації, утвореній для підготовки та вчинення одного зі злочинів, передбачених всіма пунктами ст. 54 (58 КК РРФСР)» — тягнули за собою визначені ними покарання. Отже, «оунівці» цілком «органічно» підпадали, здебільшого, під ст. 54¹¹ КК УРСР. Кожна з «контрреволюційних» статей КК УРСР (як і низка інших) передбачала у якості додаткового покарання позбавлення прав (хоча Конституцією СРСР 1936 р. цей дискримінаційний захід вже не передбачався).

Повнолітні члени родин осіб, засуджених за згаданими статтями до розстрілу (які «сприяли», «знали, але не донесли»), засуджувалися на термін від п'яти до десяти років ув'язнення. До інших членів родин (що знаходились на утриманні засудженого, проживали разом тощо) застосовувалось «заслання у віддалені райони Сибіру на п'ять років і позбавлення прав. Родини тих, хто був засуджений за «зраду» до позбавлення волі, репресії не підлягали. Ці репресалії до членів родин «зрадників» оунівців у відповідності до КК формально не розповсюджувалися, оскільки останні не належали до «військовослужбовців». Втім, спільна партійно-радянська постанова та інструкція НКВС грудня 1940 р. дозволяли ігнорувати чинний кримінальний закон.

Гіршими були справи у тих родичів повстанців, яких обвинувачували у співучасті або недонесенні. Їх чекала більш сувора кара, оскільки в Кримінальному кодексі УРСР не зазначалося, що дія статей 54¹¹ та 54¹² розповсюджується лише на членів сімей військовослужбовців³⁹. Тут законодавець промовчав, отже дозволив карати ширше коло осіб.

У березні 1944 р. перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов слідом за Л. Берією та П. Мешиком здійснив спробу узаконити репресії проти «ворожих родин» у Західній Україні. Втім, відповідний проект постанови ДКО СРСР чомусь не був підписаний Й. Сталіним. На допомогу партійному лідерові УРСР (за відсутності законних підстав), як завжди, прийшло НКВС. 31 березня 1944 р. з'явилися два документи, підписані наркомом внутрішніх справ СРСР Л. Берією: розпорядження № 7129 та наказ № 122 про репресування членів родин оунівців⁴⁰. У квітні НКВС УРСР підготувало

³⁹ Уголовное законодательство СССР и союзных республик. — С. 94.

⁴⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України), ф. 2, оп. 90 (1951), спр. 71, арк. 14; ф. 9, спр. 19, арк. 180–180 зв.

відповідні інструкції. Керуючись цими директивами упродовж 1944–1952 рр. із Західної України було депортовано 206664 особи, з них — 187893 члени родин учасників повстанського руху⁴¹.

Трохи пізніше, 30 серпня 1944 р., начальникам УНКДБ і прокурорам західних областей УРСР нарком державної безпеки і прокурор УРСР спеціальним листом розтлумачили, як треба кваліфікувати діяльність учасників дивізії СС «Галичина»: «У зв'язку з запитом щодо порядку притягнення до відповідальності учасників «галицької дивізії СС», створеної німцями для боротьби з радянською державою, роз'яснюємо: оскільки ця дивізія формувалася з добровольців, громадян СРСР, ці особи, вступаючи в цю дивізію і беручи у ній участь для боротьби з радянським народом — тим самим перейшли на бік ворога — зрадили Батьківщині. Учасників цієї дивізії, що залишилися на території СРСР після вигнання німецьких окупантів, належить репресувати. Злочини їх кваліфікувати за ст.ст. 54^{1а} або 54^{1б} КК УРСР»⁴².

В черговий раз порушувалися елементарні правові норми, оскільки тлумачником і то у визначених межах (не розширювальних) міг бути лише Верховний Суд СРСР. При необхідності за попереднім поданням Верховного Суду Президія Верховної Ради СРСР могла вносити зміни до чинного законодавства. Втім, на таку обов'язкову ієрархію і необхідний «правовий протокол» тоді ніхто не зважав. За відсутності закону обмежилися відомчими директивами.

Не аналізуючи всього «фронт» роботи радянської каральної системи проти учасників ОУН та інших збройних формувань, оскільки це не є предметом нашого дослідження, згадаємо лише досить показове (у контексті аналізу загальної правозастосовчої практики у західному регіоні України) висловлювання з виступу голови військового трибуналу військ НКВС Українського округу на нараді голів військових трибуналів військ НКВС, що проходила 24–26 січня 1945 р. Наводячи статистичні дані, доповідач акцентував: «Україна посідає головне місце за кількістю справ про зрадників Батьківщині..., а справи у нас дуже специфічні — Оунівці»⁴³. Але за справами «зрадників» слідом цілком «логічно» для тогочасної системи «права» йшли і справи «членів сімей», помножуючись і захоплюючи все більше коло жінок, дітей та людей похилого віку.

⁴¹ Підраховано автором за даними ГДА СБ України та ДА МВС України.

⁴² ДАРФ, ф. 8131, оп. 37, спр. 1897, арк. 116.

⁴³ *Обухов В.* Указ. соч. — С. 164.

Чинне карне законодавство не «встигало» за новаціями правоохоронних органів і судів та бажанням без будь-яких правових підстав покарати тих, хто вважався «ворогом» чи «соціально-небезпечним елементом». Кримінальний кодекс не містив відповідних положень і тому радянська Феміда зловживала «принципом аналогії». Тож намагаючись ліквідувати ці правові колізії та під впливом подій воєнної доби у відповідності до постанови Ради Міністрів СРСР від 12 червня 1946 р. була здійснена чергова спроба підкорегувати карне законодавство. Для підготовки нового кодексу була організована спеціальна урядова комісія, тривала робота якої так нічим і не завершилася. Нового кодифікованого законодавства тоді не ухвалили. Натомість дуже цікавою уявляється логіка тогочасного колегіального законодавця, зокрема і в частині його ставлення до репресування членів сімей «ворогів радянської влади». До проекту цього важливого документу після тривалої дискусії була включена окрема стаття 78 «Відповідальність членів сімей зрадників Батьківщини». У ній зазначалося, що «у випадку переходу на бік ворога, втечі за кордон або відмови громадянина, який знаходиться за кордоном СРСР, повернутися на Батьківщину, члени його сім'ї, які знали про зраду, що готується або вже вчинена, але не повідомили про неї органам влади — караються ув'язненням у виправно-трудоий табір на термін від п'яти до десяти років з конфіскацією майна. Інші члени сім'ї зрадника, які досягли шістнадцятирічного віку і проживають разом з ним або перебувають на його утриманні, — підлягають засланням в адміністративному порядку у віддалені місцевості строком на п'ять років»⁴⁴.

Отже, зберігаючи в цілому зміст статті Кримінального кодексу, розробники намагалися суттєво розширити коло суб'єктів і виключити термін «військовослужбовці», натомість застосувавши поняття «громадянин». У такий спосіб здійснювалася спроба запровадити небезпечну для великої кількості людей новацію.

У листі до Й. Сталіна, автори нового карного кодифікованого законодавства обґрунтовували необхідність покарання членів сімей «зрадників» тим, що ці особи, мовляв, хоча й не вчиняли злочину, але становлять небезпеку для суспільства своїми зв'язками зі злочинним середовищем⁴⁵. Окрім цього зауважувалося, що «на практиці покарання до таких осіб застосовується лише Особливою нарадою

⁴⁴ ДАРФ, ф. 8131, оп. 24, спр. 4, арк. 233.

⁴⁵ Там само, арк. 207.

при МВС і МДБ СРСР». Натомість суди постановою пленуму Верховного Суду СРСР від 12 липня 1946 р. отримали вказівки не застосовувати покарання до осіб, які не вчинили конкретного злочину, «оскільки чинні кримінальні кодекси в цій частині не відповідають Закону про судоустрій 1938 р., який передбачає застосування покарання лише до злочинців». Отже, цілком відверто визнавалося, що Особливій нараді відводилося право порушувати Закон, чим вона успішно користалася аж до 1953 р.

Обговорюючи нове карне законодавство, міністри — державної безпеки СРСР В. Абакумов, внутрішніх справ С. Круглов і юстиції К. Горшенін, 24 листопада 1947 р. виступили з підтримкою позиції про закріплення у новому кодексі норми, яка б передбачала можливість покарання осіб, котрі не вчинили злочину, але становлять небезпеку за своїми зв'язками зі злочинним середовищем. Така точка зору мотивувалася тим, що Особливі наради при МВС і МДБ СРСР можуть застосовувати покарання лише на підставі Кримінального Кодексу. Тобто вони, як і Л. Берія, намагалися легімітизувати покарання родичів «ворогів» радянської влади.

Більшість членів урядової комісії вважала, що заслання або виселення повинні застосовуватися Особливою нарадою на підставі положень про них, як захід адміністративний і тому ці положення не можуть міститися в Кримінальному кодексі». Ця ж «більшість» висловлювалася і за те, що покарання може застосовуватися лише за конкретний злочин⁴⁶.

Оскільки у проекті Кримінального кодексу, представленому Й. Сталіну, містилася стаття про встановлення відповідальності членів сімей «зрадників» як з числа військових, так і цивільних осіб, можна зрозуміти, хто ж саме переміг у тій дискусії.

Тоді ж законодавець висловився і з приводу «покарання за аналогією». Стаття 3 проекту передбачала, що ніхто не може бути покараний за дію, чи бездіяльність, кримінальна відповідальність за які не передбачена законами СРСР. Цим положенням проект суттєво відрізнявся від чинного кримінального законодавства⁴⁷.

Висловлюючись таким чином, автори нового кодексу аналізували і попереднє карне законодавство, підкреслюючи: «Застосування статей Кримінального Кодексу за аналогією було допущене Кримінальним Кодексом РСФРР 1922 р., коли не всі суспільно-небезпечні

⁴⁶ ДАРФ, ф. 8131, оп. 24, спр. 4, арк. 208.

⁴⁷ Там само, арк. 205–207.

дії ворожих радянській владі буржуазних елементів, пов'язані з новими формами класової боротьби, могли бути заздалегідь враховані ... Так само, недосконалість законодавства робила доцільним таке допущення і для боротьби з соціально-небезпечними діями, які здійснювали нестійкі елементи з трудящих. Застосування аналогії мало місце також у законодавстві всіх союзних республік»⁴⁸.

Урядова комісія, що працювала протягом 1946–1947 рр., у висновках записала: «...у той час, коли був накопичений тридцятилітній досвід діяльності радянської юстиції як у мирний, так і воєнний час..., вже немає необхідності зберігати застосування аналогії і, з метою зміцнення соціалістичної законності, доцільно побудувати Кримінальний Кодекс з вичерпним переліком злочинів». У разі потреби завжди можна ухвалити новий закон. Більшу загрозу, на думку членів комісії, «становили вагання суддівського корпусу у визначенні того, що треба вважати злочином, а що ні», оскільки це «сприяло хиткості стабільності законів»⁴⁹.

Прагнення до «вичерпності» та вплив війни* призвели до того, що в проекті кодексу, поданому на розгляд Й. Сталіна, у розділі «Державні злочини» з'явилися нові статті. Так, від 10 до 20 років тюремного ув'язнення (або у виправно-трудовах таборах) передбачалося карати за «участь у розправі над мирним населенням», «службу на відповідальних посадах у каральних адміністративних органах або інших органах іноземної держави, що знаходиться у стані війни з СРСР»⁵⁰.

У переліченому не можна не помітити різючої схожості зі змістом вже згаданого Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. «Про міри покарання для німецько-фашистських злочинців...»⁵¹. Тоді, реагуючи на ситуацію, законодавець створив легітимне підґрунтя для покарання з-поміж інших злочинців і «пособників».

Новий проект Кримінального кодексу перед тим, як його отримав Й. Сталін, був розісланий на ознайомлення та погодження до міністерств СРСР, Рад Міністрів союзних республік, юридичних

⁴⁸ ДАРФ, ф. 8131, оп. 24, спр. 4, арк. 206.

⁴⁹ Там само.

* В умовах війни дійсно виникла ціла низка нових «злочинів», котрі радянська Феміда не знала як кваліфікувати. Тому все вирішувалося у пришвидшеному і спрощеному режимі зі значними перегинами в обвинуванні.

⁵⁰ ДАРФ, ф. 8131, оп. 24, спр. 4, арк. 231–232.

⁵¹ Хрестоматія з історії держави і права України. – К., 1997. – Т. 2. – С. 482.

інститутів і відповідних факультетів університетів, науково-дослідних інститутів, а також міністрам юстиції, прокурорам й головам Верховних Судів союзних республік та іншим судовим і науковим працівникам. Урядова комісія отримала 110 відгуків, які містили 1500 зауважень та пропозицій. Всі вони були систематизовані і розглянуті урядовою комісією. До проекту внесли численні уточнення та доповнення. Проект нового кодексу багато в чому відрізнявся від чинного законодавства. Втім ні тоді, ні у наступні 13 років він не був затверджений. Залишався чинним старий кодекс. Лише 1960 р. був ухвалений новий проект, в якому не знайшлося місця ні згаданим статтям про державні злочини, ні відповідальності членів сімей за невчинені злочини, ні «принципу аналогії», за яким у роки сталінщини було засуджено величезну кількість людей.

Досліджуючи перипетії нормотворчості, варто ще раз підкреслити, що точка зору партійних лідерів держави домінувала і була визначальною в ухваленні практично всіх важливих питань. Більшість відомчих приписів карально-репресивних органів починалася словами: «На виконання постанови ЦК ВКП(б)...».

У системі партійної ієрархії політбюро ЦК КП(б)У, його секретаріат та оргбюро були органами, що безпосередньо і активно долучалися до вирішення всіх питань, пов'язаних з політичною ситуацією у Західній Україні. Оргбюро ЦК КП(б)У, до складу якого входили всі секретарі ЦК, керівники вищих республіканських радянських, господарських й суспільно-політичних органів та організацій, займалося поточною організаційною роботою, кадровими питаннями тощо. Від грудня 1945 р. реалізацією рішень політбюро ЦК КП(б)У, зокрема й у сфері боротьби з самостійницьким рухом у західноукраїнському регіоні, став опікуватися спеціально створений відділ по Західних, Ізмаїльській і Закарпатській областях⁵². Так само активно до нього долучалися і відділи кадрів та пропаганди й агітації, реформовані у 1945 р. в управління. Того ж року у складі управління кадрів було створено відділ НКДБ і НКВС.

Активне і настирливе втручання партійного керівництва всіх рівнів у судову практику, що визначалося самим характером радянської системи влади, доповнювалося такими ж діями різних відомств, які досить комфортно почували себе у справі диктату. Здебільшого, це були НКВС і НКДБ (МДБ, МВС). Голова Верховно-

⁵² Створений відповідно до постанови ЦК ВКП(б) 4 грудня 1945 р.

го Суду СРСР І. Голяков під час виступу на одному із засідань урядової комісії з питань функціонування судової системи в СРСР у 1948 р. зазначав: «Укорінилася порочна практика супроводження інструкціями і роз'ясненнями майже кожного закону, і замість підкорення закону, суддя прагне точно дотримуватися відомчих розпоряджень, що підміняють закон. Широка практика керівництва правосуддям за допомогою подібного адміністрування підриває авторитет і гідність суддів... Це веде до того, що суддя виховується не на повазі до закону, а в рятівному страху перед наказами»⁵³.

Труднощі радянської правової системи були пов'язані й з іншою важливою проблемою — професійною і загальною неосвіченістю суддівського корпусу. Заперечуючи І. Голякову, міністр Державного контролю СРСР Л. Мехліс зауважив: «У нас є люди не маленькі на службових щаблях, і то вони не дадуть вам відповіді, що таке закон, що таке постанова і що таке наказ. Судді ж без освіти, ... звичайно і вважають, що наказ і є начальство...»⁵⁴.

Для більшості партійних керівників республіканського, обласного та районного масштабу виконання політичних вимог було абсолютним пріоритетом. Більшість партійців вірили у власну «просвітницьку» місію і вели війну проти населення Західної України з справжнім ентузіазмом.

Відповідальність партійних керівників за роботу правосуддя піднялась ще на щабель у 1948 р. після створення у складі обкомів партії відділів адміністративних органів. Крім того, одному із секретарів міських і районних комітетів партії було доручено контролювати правоохоронні органи.

Й. Сталін від самого початку сходження на політичний олімп диктаторської влади намагався особисто контролювати роботу правоохоронних органів. Він усвідомлював, що складові функціонування державного механізму можна ефективно використовувати у якості інструменту для досягнення політичної мети. Всі суттєві зміни у кримінальному законодавстві відбувалися за його участю. Вождь не схвалював ухвалення нових Кримінальних кодексів, а схилявся до внесення до кримінального законодавства потрібних режиму поправок органами, які не мали на це жодного права. Іноді він не підтримував ініційовані своїми соратниками новації, але погоджувався на запровадження «інструктивного права» різних інститутів

⁵³ Цит. за: *Іванова Г.* Указ. соч. — С. 80.

⁵⁴ Там само.

радянської Феміди та підміною директив вищого законодавчого органу держави підзаконними актами РНК (Ради Міністрів), Верховного Суду СРСР і НКВС–МВС–МДБ. Згадані документи в СРСР набували статусу кримінального закону. Уточнення і розширення «букви і духу закону» шляхом ухвалення постанов РНК (Радою Міністрів) СРСР — органом, який керував народним господарством стало традицією в Радянському Союзі.

Таким чином, фактично відбувалося нарощення підзаконної «павутини» довкола потенційних жертв режиму, яка охоплювала все більше коло «протиправних» діянь та категорій населення.

Кардинальні зміни, які відбулися у карному законодавстві наприкінці 1950-х⁵⁵ мали б припинити свавілля стосовно членів родин, оскільки відтоді за законом вже ніхто з них не відповідав за «злочини» близьких та рідних. Проте, за сталою традицією, в СРСР продовжували ігнорувати свої ж законодавчі акти, тому і жінки, й діти, і старі, віку яким значно вкоротили ті нелюдські заходи, ще тривалий час спокутували на засланні не вчинені ними гріхи.

⁵⁵ 22 грудня 1958 р. ухвалений Закон СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» і 25 грудня того ж року затверджені нові «Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік».

*Володимир Ковальчук
(Київ)*

Аналоги радянських протоколів допитів у системі документообігу ОУН(б) і УПА (1940-і рр.)

Kovalchuk V. The analogue of Soviet interrogation transcript in the system of documents circulation of OUN-UPA in 1940th.

The author made source study analysis of interrogation transcript of OUN(b) security service as well as UPA field police.

Напевно, немає такого дослідника писемної спадщини українського націоналістичного руху 1940-х рр., до поля зору якого не потрапляли документи ОУН і УПА з назвами «зізнання», «протокол зізнань», «протокол переслухання», «протокол з переслухання», «протокол переведеного слідства». Хоча фактично йдеться про бандерівські документи — відповідники протоколам допитів органів радянської безпеки (*далі* — протоколи допитів або протоко-